

Правосвідомість натовпу: причини виникнення та світоглядно-психологічні особливості

Розглянуто світоглядні та психологічні особливості правосвідомості натовпу. Проаналізовано ставлення суб'єктів натовпу до права, свободи, відповідальності, справедливості. Досліджено владно-підвладні стосунки у натовпі.

Ключові слова: натовп, народ, правосвідомість, правосвідомість натовпу.

У науковій літературі до сьогодні точаться дискусії з приводу розрізнення понять “натовп” та “народ”, їх позитивної та негативної ролі у соціальних змінах. Аналізуючи дану проблематику, в межах заявленої теми дослідження, виникає низка питань, що потребують відповідей, а саме: як формується натовп та його правосвідомість, де знаходиться та межа за якою народ перетворюється у натовп, які громадяни за своїми психологічними та світоглядними характеристиками схильні до натовпоутворення та ін.

Виходячи з вищенаведеного, метою статті є дослідження особливостей світосприйняття такого соціального утворення як натовп, аналіз характерних рис його правосвідомості та механізмів її середовища його формування.

Особливого значення для нашого дослідження набувають роботи класиків у галузі масової свідомості та масової психології, а саме А. Адлера, Т. Адорно, Е. Канетті, Г. Лебона, С. Московичи, Ф. Ніцше, Хосе Ортега-І-Гасет, В. Райха, Е. Фромма, К. Юнга та ін. Серед сучасних авторів проблему мотивів та наслідків поведінки народних мас й натовпу вивчали з різних боків К. Гаджієв, С. Кара-Мурза, М. Почепцов та інші.

В той же час, необхідно зазначити, що проблема правосвідомості натовпу є недостатньо розробленою як у вітчизняній, так і у закордонній філософсько-правовій думці. Це пов'язано з тим, що частина вчених ігнорувала тривалий час

роль народних мас в історії, не визнаючи їх суб'єктом соціального прогресу. Хоча вже давньогрецькі філософи замислювалися над загальними характеристиками понять “народ” та “натовп”. Зокрема Аристотель, визначав демократію як неправильну форму правління і висловлював побоювання, що вона може перерости у охлократію – владу натовпу. Тому він і запропонував на противагу демократії правильну форму правління під назвою політія, за якої не всі з населення давньогрецького полісу можуть претендувати на владу, а лише громадяни, які мають освіту і приватну власність, незалежно від її розмірів. Тобто правосвідомість народу визначається економічними інтересами і рівнем культури його окремих представників. Народ як організоване та структуроване утворення усвідомлює як свої права, так і обов'язки, а натовп лише прагне реалізувати свої бажання за будь-яку ціну.

Переломним моментом у боротьбі народу за свої права стали події Великої французької революції, котрі актуалізували проблему забезпечення природних і позитивних прав для всіх громадян незалежно від майнового стану. В той же час, вищезначені події показали руйнівну силу декласованих мас, які здатні зруйнувати будь-який правопорядок. Російський дослідник К. Гаджиєв зазначає, що реальною матеріальною силою, що знищує основи цивілізації є маса, незалежно від того, хто її мобілізував [1,с.3]. У революційному запалі народ може перетворитися на натовп, а його правосвідомість стає деформованою та нігілістичною. Саме французькі дослідники Ф. Гізо, Ф. Мін'є, О. Т'єрі, звернули особливу увагу на історичну роль третього стану – “простолюдинів”, котрих вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам – дворянству та кліру. В процесі подальшого розвитку соціально-філософської, правової та політичної думки поняття “народ” набувало різноманітних характеристик у залежності від конкретної історичної ситуації.

З кінця XIX сторіччя однією з головних проблем філософії, культурології, психології стає вивчення масової свідомості та її носіїв – народ, клас, маса, натовп. Вивчаючи особливості правосвідомості натовпу, підкреслимо, що

існування цього асоціального феномена базується на різних видах підкорення та володарювання. З цього приводу відомий філософ Ф. Ніцше зазначав, що коли сто осіб знаходяться одна біля одної, то кожна втрачає свій розсудок і отримує чийсь інший. У Ф. Ніцше знаходимо своєрідну діалектику влади і покори. Наділивши все живе прагненням до влади, він водночас твердив, що все живе є покірливим. При цьому владна позиція зовсім не обов'язково є кращою. Як казав Ф. Ніцше, наказувати важче, а ніж коритися. Але й бути підлеглим не означає бути жертвою: наказують тому, хто не вміє коритися собі. Тобто під владу іншого потрапляє той, хто не володіє сам собою. Очевидно, брак відповідної суб'єктності індивід компенсує нібито вимушеним, а насправді, достеменно потрібним йому самому підкоренням. Тому й виходить, писав Ф. Ніцше, що все живе кориться і наказує, а, віддаючи накази, стає покірливим [2,с.113]. Отже, суспільна (індивідуальна) правосвідомість містить в собі конструкти, що обумовлюють не тільки усвідомлення певною спільнотою своїх прав, а й спрямовують її до виконання певних обов'язків та установок, що забезпечує процес управління суспільством згідно діючих норм, традицій та звичаїв. Разом з тим, "правосвідомість натовпу" орієнтується тільки на права, як правило гіпертрофовані, і "забуває" про обов'язки, окрім одного добиватися поставлених цілей у будь-який спосіб.

У науковій літературі Нового і Новітнього часів поняття "натовп" використовувалось у широкому і у вузькому значеннях. У широкому тлумаченні, під натовпом розуміли соціально-психологічний стан, який передують утворенню народу або характеризує його деградацію. У вузькому розумінні, натовпом називали групу людей, які знаходяться у безпосередній близькості або "обличчям до обличчя", а не будь-яку спільноту, таку як нація, каста, клас, яка є настільки великою, що не може зібратися разом у конкретному місці.

На думку відомого дослідника психології мас С. Московічі, натовп є скупченням людей, котрі об'єдналися поза будь-яких установ та на тимчасових основах. Натовпи є асоціальними і являють собою результат тимчасового або безперервного розкладання груп і класів. Натовп відповідає таким поняттям як

“набрід”, “люмпен-пролетарі”. С. Московічі стверджує, що представники натовпу не належать до певних соціальних груп, існують за межами соціальної структури, не мають певних занять і цілей та живуть поза законами й звичаями. Натовп є злочинним, оскільки складається з шахраїв та потолочі, які здатні до різних форм насильства. Вищезначений дослідник використовує таке поняття як “злочинний натовп”, дії якого загрожують безпеці держави та окремих громадян. Натовп не можливо покарати, оскільки його дії є анонімними та не персоніфікованими [3].

Італійський дослідник С. Сігеле, розвиваючи теорію свого співвітчизника Ч. Ломброзо про вроджену злочинність, використовує поняття “кримінальний натовп”, до якого він зараховує всі соціальні рухи та політичні групи – від анархістів до соціалістів, а також бастуючих робітників й учасників вуличних мітингів [4,с.463-465]. З часом у роботах інших вчених визначення натовпу дещо пом’якшується і характеризує як правило велике скупчення людей різної соціальної приналежності, які зібралися несанкціоновано задля протесту або підтримки певного суспільного явища. Меншою мірою використовується поняття “керований натовп”, що описує процес натовпоутворення як свідому дію певних суспільно-політичних сил.

Виходячи з вищенаведеного, необхідно зазначити, що правосвідомість у натовпу практично відсутня, і її, на нашу думку, можна охарактеризувати поняттям “антиправосвідомість”, орієнтуючись на класичні визначення природного та позитивного права. Разом з тим, будь-який натовп шукає справедливості та може хаотично формулювати низку вимог. Підкреслимо, що характеристики натовпу змінюються в залежності від історичної епохи. В цілому переважна більшість виступів народних мас пов’язана з певною трансформацією правосвідомості, а саме з усвідомленням необхідності відстоювати свої права або відновити втрачену справедливість та рівність.

У своїй відомій книзі “Психологія мас” французький вчений Г. Лебон виокремлює низку особливостей натовпу. В натовпі свідомість особистості зникає, при цьому почуття й ідеї всіх окремих одиниць, що утворюють єдине ціле,

приймають один і той же напрямок. Індивід, який певний час знаходився у діючому натовпі, починає нагадувати загипнотизованого суб'єкта. Г. Лебон, на відміну від С. Московічі, вважає, що натовп – це якісно нова система, а не конгломерат. Тобто натовп тільки на перший погляд є хаотичним утворенням, а насправді він являє собою систему зі своєю структурою та своєрідним керуванням. У натовпі людина не схильна стримувати свої інстинкти, оскільки він безвідповідальний та анонімний. Почуття відповідальності, що стримує від протиправних дій окремих індивідів, майже повністю зникає у натовпі. У натовпі будь-яке почуття є заразливим до такого ступеня, що індивід дуже легко приносить у жертву свої особисті інтереси на користь колективним. Натовпу відомі тільки прості й крайні почуття: будь-яку думку, ідею, вірування він сприймає з абсолютною вірою або їх повністю відкидає. Натовп за своєю природою ніколи не прагне правди, він відвертається від очевидності, яка не подобається йому і вклоняється помилковим ідеям, що здаються йому вірними. Необхідно зазначити, що натовп є дуже мінливим і здатен моментально реагувати на імпульси, що надходять від лідерів [5]. Отже, “правосвідомість натовпу” є рухливою, нестійкою та еклектичною, і залежить від настроїв найбільш активних осіб й будь-яких подій, що відбуваються навколо. Натовп може надати собі будь-яке “право”, що не відповідає чинному законодавству.

Аналізуючи натовп, Г. Лебон не піднімає питання про те, чому не будь-яка концентрація людей перетворюється на натовп і який індивід є більш схильним стати людиною аморфної маси? Цю проблему у роботі “Повстання мас” розглянув науковець Хосе Ортега-і-Гасет. Він зазначає, що індивід, схильний стати людиною натовпу – це особа, вихована в школі певного типу, має певний склад мислення і мешкає у атомізованому громадянському суспільстві масової культури. Це людина нового світу, який створила ліберальна демократія, експериментальна наука та індустріалізація. Світ, який оточує людину постіндустріальної епохи з самого народження ні в чому його не утискає, ні до чого не примушує, не ставить ні яких заборон та “вето” [6].

Вочевидь, що у самій людській свідомості (правосвідомості зокрема) є певні основи до домінування та підпорядкування, що становить сутність самої природи натовпу. Натовп як соціальне явище як правило є керованим з боку стихійних або запрограмованих вождів, які мають необмежені права з точки зору людини натовпу. Підкреслимо, що під час натовпоутворення правосвідомість набуває гіпертрофованих форм і “виходить” за межі існуючих традиційних уявлень про права та обов’язки. Разом з тим, людина натовпу отримує відчуття повної свободи та відсутності відповідальності, поринаючи у царство анархії та свавілля. Така правова ейфорія має короткотерміновий характер і багато в чому залежить від сили харизми вождів та сприятливих або несприятливих зовнішніх суспільних умов.

Лідер, який здобуває владу над натовпом, реалізує при цьому свої власні потреби у домінуванні, “безмежній” свободі, втраченій справедливості або використовує силу натовпу у своїх далекоглядних соціально-економічних та політичних інтересах. Але водночас лідер задовольняє потреби тих осіб, які стають і підвладними. У багатьох важливих відносинах соціальні процеси мають характер поєднання протилежних тенденцій – прагнення влади і прагнення бути підвладним. Так, Г. Лебон багато писав про потребу натовпу в підпорядкуванні [5,с.237]. На загальній потребі людей в авторитеті, керівництві та законі наголошував К. Юнг [7,с.313]. В свою чергу В. Райх говорив про такі особистісні особливості, як страх перед відповідальністю, прагнення підпорядкуватися владі, безпорадність, несамотійність, туга за вождем [8,с.329].

Порівняно з домінуванням, підпорядкування має здебільшого менш виразний, часто непомітний характер. Воно виражається не лише в актах інтерсуб’єктної взаємодії, а, насамперед, у внутрішніх позиціях її учасників. У різних версіях соціального психоаналізу досить докладно відстежено загальнолюдську потребу підкорення авторитетові, ідентифікації з вождем. Найчастіше така ідентифікація відбувається майже автоматично, майже несвідомо і не виділяється її суб’єктами як якийсь особливий феномен.

Е. Фромм у творі “Втеча від свободи” виокремлював емоційну залежність переважної більшості людей від вождів. Така залежність робить особу піддатливою щодо чужого впливу і спонукає до підпорядкування могутньому авторитетові. Люди набагато сильніше хочуть підпорядковуватися, ніж їх до цього примушують. Авторитарна особистість прагне відмовитися від незалежності, злити своє „Я” з ким-небудь або з чим-небудь зовнішнім, позбутися власної особистості, втратити себе, тобто позбутися тягара свободи [9,с.24-25]. В наступній праці “Душа людини”, вищезначений дослідник зазначав, що політичні вожді здатні впливати саме на тих людей, яким бракує незалежного мислення та чуттєвості [10,с.22]. В той же час, коли вождь припиняє задовольняти потреби мас, відбувається розчарування і люди можуть впадати у цинізм та деструктивність [10,с.25]. Тобто їх правосвідомість втрачаючи “поводиря” реагує агресивно на ті ситуації, які вони не можуть або не хочуть досягнути. Агресія в цьому випадку є реакцією на страх безпорадності щодо навколишнього світу або як спроба заявити про себе.

Результати такого аналізу Е. Фромма належить доповнити ремаркою про те, що ці тенденції властиві не просто авторитарним особистостям. Адже якщо авторитарними у фроммівському розумінні є більшість людей, то прагнення підвладності – це важлива психологічна характеристика людської особистості взагалі. Її, зрештою, можна поширити на всіх без винятку людей, бо в поведінці й ментальності кожного з них спостерігаються відповідні ознаки. Можна вести мову тільки про різні ступені їхнього виявлення. Загалом же пошук авторитету, прагнення підпорядкуватися виявляється не менш загальною вселюдською якістю, як і прагнення влади.

У цьому разі слушно вести мову про різноманітні ступені усвідомлення потреби у підпорядкуванні учасника стосунків домінування-підпорядкування у різних колективах, зокрема у натовпі. Зрозуміло, що суспільна правосвідомість не є однорідним явищем, тому внутрішня “здатність” окремої верстви населення (окремої людини) до підпорядкування, як

усвідомленого(неусвідомленого) процесу, є різною і обумовлена низкою соціокультурних причин:

- ступенем економічної незалежності від держави;
- загальноприйнятими стандартами правового виховання та правової соціалізації;
- ступенем усвідомлення своїх прав та свобод;
- рівнем розвитку правової, моральної та політичної свідомості (культури);
- правовими можливостями щодо захисту своїх прав та свобод.

Найчастіше схильність до сприйняття зовнішнього впливу та вказівок авторитету виводиться з умов виховання в дитинстві. З цього приводу Т. Адорно зазначав, що батьківський авторитет усувається задля того, щоб його місце зайняв інший авторитет [7,с.285]. За А. Адлером, схильність дорослих до підпорядкування ґрунтується на їхній слухняності в дитинстві [5,с.59]. К. Горні трактувала покірність як прагнення перекласти відповідальність на інших, отримати від них захист і турботу [11,с.76-77]. Г. Оллпорт називав авторитарне підпорядкування одним із видів конформізму, в основі якого – потреба рівнятися на сильну, авторитетну постать та шукати опору всередині групи [12,с.157]. Таким чином, “людина натовпу” як правило виховується у авторитарному стилі і спирається не на внутрішню впевненість, а на зовнішню опіку без якої така особа відчуває себе слабкою та безпорадною. Її правосвідомість здатна достатньо легко “перепрограмуватися” на менший об’єм прав заради зовнішнього захисту. Такий тип людини більше цінує безпеку та стабільність, ніж свободу та наявність великої кількості шляхів для самореалізації.

Зауважимо, що будь-який тип правосвідомості передбачає певний рівень підкорення, задля приборкання зовнішнього хаосу та встановлення внутрішньої гармонії. Але мотивація та форми цього підкорення можуть бути різноманітними. Якщо підпорядкування іншій особі є ніби психологічною суттю процесу ідентифікації, то в протилежному йому за багатьма ознаками

процесі проекції таке психологічне підпорядкування втілюється не меншою мірою. Немає сумніву в тому, що в прагненні підпорядкувати себе авторитетові особистість тою чи тою мірою втілює власні проекції. І це відбувається тому що, по-перше, суб'єкт потребує мати за об'єкт проекції більш чи менш значущу для нього особу, по-друге, ця особа повинна мати певний набір рис, до яких ніби допасовується проекція. А з другого боку, підпорядковуючись іншій особі, суб'єкт і ідентифікується з нею, і проектує на неї свої власні риси й комплекси. У зв'язку з цим важливо знати, що саме зі свого психологічного єства, зі своєї правосвідомості проектує особистість у такі владно-підвладні стосунки. Тут варто звернути увагу на два цікаві підходи: Ф. Ніцше зазначав, що мусить коритися той, хто не може собі наказувати [2,с.197], а Г. Оллпорт убачав у конформізмі проекцію власних ворожих спонукань особистості [12,с.158]. Вочевидь, що в основі підпорядкування лежить нездатність керувати собою і бажання впливати на інших.

Проте, особистість могла б просто співіснувати з цими рисами так, щоб вони не визначали істотно змісту її стосунків з іншими людьми. В той же час, в основі таких рис, очевидно, криється якраз намагання мати владу і над собою, і над іншими, фактично особистість, захищаючи себе від надмірного переживання власної неспроможності, проектує їх в інтерсуб'єктивний простір. Відтак комплекс малоцінності спричиняє не тільки прагнення владної переваги над іншими, а й намагання потрапити в залежність від інших, посісти підвладну позицію у взаємодії. Отже, “правосвідомість натовпу” зосереджена на позитивній комунікації всередині себе, а зовнішнє оточення сприймає вороже, маючи чи знаходячи “ворога”, який заважає реалізувати справедливість у їхньому розумінні. Разом з тим, енергія натовпу здатна притягувати до себе інших людей, які схильні до підпорядкування та невдоволені існуючою дійсністю. Підпорядкування, так само, як і домінування, може виконувати компенсаторну функцію для психологічно слабких індивідів, відігравати роль своєрідного психологічного контура. Основна психологічна вигода підпорядкування полягає, очевидно, у відмові від відповідальності, що є

певною деформацією правосвідомості з одного боку, а з іншого – може показувати адекватність самооцінки суб'єкта.

В цьому контексті підкреслимо, що можна вести мову про два варіанти такої відмови – від відповідальності позитивної і негативної. Відмова від позитивної відповідальності означає, що індивід, передчуваючи свою неспроможність у виконанні певних функцій, наперед відмовляється від них, перекладаючи керівні обов'язки на іншу особу. Що ж до негативної відповідальності, то тут може йтися про те, що індивід визнає свою неспроможність у разі вчинення ним – реально чи потенційно – неправильних або неадекватних дій. Готовність визнати свою провину, а відтак віддатися “під справедливий суд” інших, перетворює індивіда з винуватця на жертву його власної неспроможності. Таке каяття робить його водночас винним і невинним, а “покірної голови й меч не січе”. За Ф. Ніцше, є люди, які поза підпорядкуванням не являють собою жодної цінності [2,с.63]. В свою чергу К. Горні зазначала, що найчастіше платою за любов є позиція покірності та емоційної залежності [11,с.95], тобто підпорядкована позиція стає засобом здобуття любові. Г. Лебон говорив про можливість знайти щастя в обожнюванні й підпорядкуванні ідолові, у готовності жертвувати своїм життям заради нього [5,с.198]. Т. Адорно підкреслював значення послуху й підпорядкування для процесу соціального пристосування [13,с.281]. За А. Адлером, підпорядкування допомагає задовольнити свої бажання [14,с.44-45]. Е. Фромм розглядав підпорядкування як джерело прихованого задоволення та ілюзії самостійності [10,с.25-26]. Тобто, грані підкорення можуть бути різними, але без нього правосвідомість суспільства та індивіда втрачає свій сенс, оскільки через самообмеження, через визнання певних норм та приписів, через визнання не тільки прав, а й обов'язків конститується (легітимізується) правопорядок. Натовп, у свою чергу, прагне змін, але повністю покладається на лідера (або лідерів) від якого залежать подальші дії цього асоціального утворення. Правосвідомість натовпу насамперед змінює орієнтири: для людини

натовпу стають важливими не загальні морально-правові норми та приписи, а їх інтерпретація лідерами натовпу.

Зокрема, С. Московічі зазначає, що, наслідуючи свого лідера, натовп зміцнює повагу до себе, своє соціальне „Я” [15,с.221]. У слідуванні за пророком К. Юнг убачав таку вигоду, як перекладення на нього своєї відповідальності [7,с.233]. Привабливість мазохізму, за Е. Фромом, полягає у звільненні від прийняття рішення, від відповідальності за свою долю [9,с.135].

У свою чергу, дослідник А. Кемпінський підкреслював, що підвладний приймає схему, нав'язану йому згори, і стає її сліпим виконавцем, а завдяки цьому здобуває почуття порядку, якого сам виробити не зміг. Ціною втрати свободи він уникає зусилля, пов'язаного з внутрішнім упорядкуванням [16,с.49]. На думку психолога Б. Беттельгайма, для більшості людей, коли вони вимушені вибирати між: пониженням самоповаги і нестерпним внутрішнім напруженням, неминучим буде вибір на користь першого для збереження внутрішнього спокою [17,с.280]. Отже, у натовпі людина “розчиняє” свої права, сподіваючись на захист та вирішення індивідуальних проблем колективними зусиллями.

Таким чином, позиція підлеглого у натовпі дає суб'єктові значні переваги, зумовлені його власними недосконалостями. Відчуваючи свою малоцінність у певній сфері, суб'єкт може шукати особу більш успішну, ідентифікація з якою дасть йому своєрідну компенсацію у вигляді почуття впевненості, залученості до зовнішньої сили. Уже в самому підпорядкуванні як прямій відмові від взяття на себе більш-менш самотійних владних функцій криється намагання бодай непрямо володіти ситуацією. Той, хто підпорядковується, прагне змінити дискурс взаємодії, надаючи йому сприятливішого для себе забарвлення та нейтралізуючи можливі негативні аспекти.

Вочевидь, що за рахунок дій натовпу, його психоенергетичної “сили” найбільш обдаровані та харизматичні лідери намагаються збільшити свій соціальний капітал. У натовпі слабка людина відчуває себе сильнішою, що

призводить до кардинальних змін у правосвідомості: особа долає комплекс “маленької людини” і здобуває комплекс “людини, якій все дозволено”.

Отже, владно-підвладний зміст пронизує всі сфери соціальних стосунків. Кожний суб’єкт – свідомо чи несвідомо, довільно чи мимоволі – займає в них не просто домінують або підпорядковану позицію, а водночас і ту і іншу. При цьому соціальний характер таких співвідношень може бути доволі очевидним, тоді як психологічний виявляється, як правило, менш однозначним і важче піддається об’єктивній оцінці. У суспільній правосвідомості в процесі історичного розвитку знаходять своє відображення найбільш типові схеми домінування-підпорядкування, які позначені кількісно-якісними характеристиками щодо прав та обов’язків. В той же час, “правосвідомість натовпу” за своєю природою спрямована на перегляд та зміну існуючих відносин домінування-підпорядкування, пропонуючи на заміну ідеалістичні, нерациональні, волюнтаристські ідеї щодо правової сфери. Разом з тим утворення натовпу, з будь-якого негативного приводу, свідчить про кризу в тій або іншій сфері суспільних відносин, в тому числі і в правовій.

Список використаних джерел

1. Гаджиев К. С. Масса. Миф. Государство / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. — 2006. — № 6. — С. 3—21.
2. Ніцше Ф. Так казав Заратустра / Ф. Ніцше. — К. : Основи, 1993. — 326 с.
3. Московичи С. Век толп : Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи. — М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. — 478 с.
4. Психология масс : хрестоматия. — Самара : Бахрах-М, 2006. — 592 с.
5. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон. — Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2000. — 320 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. — М. : АСТ, 2001. — 510 с.

7. Юнг К. Г. Отношения между Я и бессознательным / К. Г. Юнг // Психология бессознательного : собр. соч. / К. Г. Юнг. — М. : Канон, 1994. — С. 173—315.
8. Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. — СПб. : Унив. кн., 1997. — 380 с.
9. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. — М. : Прогресс, 1990. — 272 с.
10. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. — М. : Республика, 1992. — 430 с.
11. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. — М. : Прогресс-Универс, 1993. — 480 с.
12. Оллпорт Г. В. Личность в психологии / Г. В. Оллпорт. — М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1998. — 350 с.
13. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. — М. : Акад. исследований культуры : Серебряные нити, 2001. — 412 с.
14. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии : лекции по введению в психотерапию для врачей, психологов и учителей / А. Адлер. — М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. — 213 с.
15. Стівен Дж.Ф. Свобода в межах моралі та права / Дж.Ф. Стівен // Консерватизм. Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія. — 2-е вид. (перероб. і доповн.). — К. : ВД „Простір”, „Смолоскип”, 2008. — С. 667—685.
16. Kempinski A. Rytm życia / A. Kempinski. — Krakow : Wyd-wo Literackie, 1972. — 210 s.
17. Беттельхейм Б. Люди в концлагере / Б. Беттельхейм // Психология господства и подчинения. — Минск, 1998. — С. 157—281.

Калиновский Ю. Ю. Правосознание толпы: причины возникновения и мировоззренческо-психологические особенности

Рассмотрено мировоззренческие и психологические особенности правосознания толпы. Проанализировано отношение субъектов толпы к праву, свободе, ответственности, справедливости. Исследовано власно-подвласные отношения в толпе.

Ключевые слова: толпа, народ, правосознание, правосознание толпы.

Kalinovski Y. Y. Legal consciences of crowd: reasons of origin and world view and psychological features

Considered the world view and psychological features of crowd legal consciences. Analysed the attitude of subjects of crowd toward a right, freedom, responsibility, justice .Investigated the power holding –power following relations in crowd.

Key words: crowd, people, legal consciences, legal consciences of crowd.